

МЕНТАЛІТЕТ ДОБИ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРАВОВІ АСПЕКТИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ

Гладкий С. О.,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

e-mail: s_glad@i.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2616-8664>

Гладкий С. О. Менталітет доби масового суспільства: правові аспекти в українському вимірі.

У статті актуалізуються ідеї розробників двох важливих для соціального сьогодення концепцій: суспільства споживання (масової культури, масової свідомості) та менталітету. На основі цих ідей окреслюються основні напрямки осмислення декількох усталених і потужних внутрішніх (культурно-психологічних) чинників, що детермінують розвиток сучасного українського суспільства, його правової та політичної систем. Такими чинниками для автора статті виступають національний менталітет і процес масовізації суспільства.

Менталітет мислиться автором як глибинне і переважно невідрефлексоване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через типові для певної спільноти психологічні настанови й поведінкові стереотипи. Правовий менталітет трактується як функціональний вияв національного менталітету, детермінований колективно-психологічними явищами, що мають правове значення. Масовізація характеризується як тенденція розвитку суспільства, що спричинюється до формування і панування спрощеної, стереотипної системи цінностей і відповідних моделей мислення та поведінки. Стверджується, що масовізація активізує психологічний механізм розкріпачення глибинно-психологічних (ментальних) настанов.

Осмислюються панівні ментальні настанови, які є історично усталеними в українському суспільстві (насамперед, анархійний індивідуалізм українців). Розглядається прояв цієї настанови в нормальних та екстремальних умовах життя суспільства. Констатується певна нейтралізація дії низки ментальних настанов в умовах війни (зокрема, так званого комплексу «меншовартості»). Охарактеризовані ключові загрози й ризики, що пов'язані з дією домінантних настанов менталітету українців в умовах прискореної масовізації суспільства та цивілізаційної нерозвиненості державних і громадських демократичних інституцій.

Формування функціонально повноцінної еліти розглядається як ключовий чинник конструктивної реалізації українським суспільством особливостей національного менталітету. Наголошується важлива роль самоусвідомлення (самопізнання) в нейтралізації деструктивної дії національних ментальних структур в умовах масовізації сучасного суспільства.

Ключові слова: менталітет, правовий менталітет, суспільство споживання, людина маси, масовізація суспільства, правова свідомість, правова культура.

Gladkiy S. O. Mentality of the era of mass society: legal aspects in the ukrainian dimension.

The article actualizes the ideas of the developers of two important concepts for the social present: consumer society (mass culture, mass consciousness) and mentality. Based on these ideas, the main directions of understanding several well-established and powerful internal (cultural and psychological) factors that determine the development of modern Ukrainian society, its legal and political systems are outlined. For the author of the article, such factors are the national mentality and the process of massification of society.

The author thinks of the mentality as a deep and mostly unreflected socio-mental formation, which manifests itself through the psychological guidelines and behavioral stereotypes typical of a certain community.

The legal mentality is interpreted as a functional manifestation of the national mentality, determined by collective psychological phenomena that have legal significance. Massification is characterized as a trend in the development of society, which leads to the formation and domination of a simplified, stereotypical system of values and appropriate patterns of thinking and behavior. It is claimed that massification activates the psychological mechanism of emancipation of deep psychological (mental) guidelines.

The prevailing mental guidelines, which are historically established in Ukrainian society (first of all, the anarchic individualism of Ukrainians), are comprehended. The manifestation of this guideline in normal and extreme conditions of society is considered. There is a certain neutralization of a number of mental guidelines in the conditions of war (in particular, the so-called “inferiority” complex). The key threats and risks associated with the action of the dominant guidelines of the mentality of Ukrainians in the conditions of accelerated massification of society and civilizational underdevelopment of state and public democratic institutions are described.

The formation of a functionally full-fledged elite is considered as a key factor in the constructive implementation by Ukrainian society of the peculiarities of the national mentality. The important role of self-awareness (self-knowledge) in neutralizing the destructive action of national mental structures in the conditions of massification of modern society is emphasized.

Keywords: mentality, legal mentality, consumer society, mass man, massification of society, legal consciousness, legal culture.

Постановка проблеми. Глибоко вкорінене в психіці кожної людини ядро цінностей і настанов, будучи керівним центром, що визначає основні параметри її соціальної поведінки, в тому числі правової, зазвичай залишається недиференційованим і малокерованим з боку свідомості та волі людини. Цим зумовлюється як теоретична, так і практична актуальність дискурсу, присвяченого проблемам менталітету. Нагальність рефлексій такої спрямованості зростає в умовах масового суспільства, яке продукує маніпулятивні технології та механізми в усіх сферах свого життя і формує людину, сприйнятливую до впливу таких технологій і не мотивовану до самопізнання, цілеспрямованого розвитку власної правосвідомості та правової культури (правового самовдосконалення).

Стан опрацювання проблеми. Концепція масової людини має тривалу історію становлення і розвитку та являє собою широку й строкату палітру. Її розробниками вважаються Г. Лебон, С. Московічі, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Тард, З. Фройд, Е. Фром, О. Шпенглер, К. Юнг, К. Ясперс та ін. Концептуальне оформлення ідей і підходів до вивчення менталітету відбувалося приблизно в таких само хронологічних межах – від Р.-У. Емерсона та Л.Леві-Брюля, а згодом – представників школи «Анналів», і до сьогодення. Згадані концепції представлені в юридичній науці ще доволі мало. Втім перші вагомні кроки в опануванні поняття менталітету вченими-правниками вже зроблено [1] та окреслено ряд аспектів його дослідження [2-6]. Обидві концепції мають психологічне тло та споріднену предметну спрямованість, що їх об’єднує і дозволяє використовувати як інструмент загальнотеоретичного вивчення правосвідомості та правової культури.

Метою статті є окреслення основних напрямків осмислення з використанням понять «менталітет» і «масовізація суспільства» усталених внутрішніх (культурно-психологічних) чинників, що детермінують розвиток сучасного українського суспільства та правової і політичної систем країни. Такими чинниками, відповідно, виступають національний менталітет і процес масовізації суспільства.

Основні поняття. *Менталітет* постає у науковій літературі як глибинне й малоусвідомлюване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через своєрідні та водночас «нормальні» для певної спільноти способи сприйняття реальності, життєві позиції (настанови) й поведінкові моделі (психічні автоматизми), незалежні від офіційної ідеології та змінювані несвідомо з плином часу поза прямим впливом окремих соціальних груп та індивідів. Менталітет переважно є сферою невідрефлексованого й логічно не виявленого, але піддається опосередкованому вивченню шляхом звернення уваги дослідників, наприклад, на «неписаний» суспільний договір. Деякі науковці вважають терміни «менталітет» і «ментальність» синонімічними, інші – розмежовують їх значення (для досягнення мети даної статті останнє не є необхідним). Загалом існує доволі широкий спектр методологічних підходів до вивчення цього феномену (на разі відтворюється один з найавторитетніших з них, вироблений представниками школи «Анналів» Ж. Ле Февром і М. Блоком).

Кожне суспільство, на думку Ж. Ле Февра, на певній стадії розвитку має свої специфічні умови для структурування індивідуальної свідомості: культура і традиція, мова, спосіб життя і релігійність утворюють свого роду «модель», у межах якої і формується менталітет [7, с. 62].

Правовий менталітет, відповідно, можна трактувати як функціональний вияв етнічного та/або національного менталітету, детермінований найбільш сталими і специфічними для певного соціуму колективно-психологічними явищами правового змісту, вкоріненими у несвідомому. Правовий менталітет можна розглядати як формацію, яка безпосередньо, хоч і не явно, впливає на соціально-нормативну регуляцію правової поведінки індивідів у певному соціумі. В умовах модернізації суспільства, яке в силу певних історичних обставин зазнало глибинної деформації своїх базисних інституцій, правовий менталітет може виявляти себе як антипод правової культури.

Переважає більшість дослідників небезпідставно наділяють правовий менталітет на протигагу правосвідомості рисами сталості (стабільності). Проте слід визнати наявність у складі менталітету як сталих, так і динамічних компонентів. Останні пов'язані з найбільш потужними тенденціями соціогенезису. В соціокультурних реаліях ХХ століття – це масовізація.

Масовізація – тенденція розвитку суспільства, яка виразно виявилася в умовах становлення масового виробництва та масового споживання і різко посилилася на початку ХХІ століття. Масовізація спричинюється до формування і панування спрощеної, стереотипної системи цінностей і відповідних моделей мислення та поведінки, нівелюючи духовні запити і притаманну еліті настанову на розвиток самосвідомості індивіда. Процес масовізації впливає не лише на формування т. зв. «масової правосвідомості» – він позначається на правосвідомості суспільства в усіх її різновидах, формах, аспектах та компонентах.

Проблемну ситуацію, яка актуалізує дискурс означеної темою статті спрямованості, можна сформулювати таким чином: незадовільний (у кількісному і якісному вимірах) розвиток українського громадянського суспільства детермінує незадовільний стан української держави, її владних інституцій і правової системи; незадовільність цього стану вимірюється не лише суб'єктивно-психологічними процесами (очікуваннями громадянами країни позитивних соціально-економічних зрушень чи бодай стабільності), але й об'єктивними реаліями та вимогами економічного, політичного, ідеологічного сьогодення, в якому конкурентоспроможність українського суспільства є умовою його виживання. Розвиток правової культури – необхідна умова конкурентоспроможності нації.

Правова культура громадян країни об'єктивується у їх правовій поведінці та соціальних взаємодіях, «кристалізується» в соціальних інститутах, а в історичній перспективі – і в менталітеті народу. Менталітет своєю чергою конститує політичне, економічне, культурне, правове буття суспільства.

Відправний постулат, який доцільно покласти в основу теоретичного інструментарію аналізу означеної проблемної ситуації, можна сформулювати таким чином: менталітет є головною культурно-психологічною константою життя суспільства; людина маси може мати вкрай низький рівень розвитку національної свідомості та самосвідомості, проте завжди є носієм певного менталітету в силу природи останнього: людина маси реалізує в своїй поведінці насамперед автоматизми повсякденного мислення (спрощені стереотипні поведінкові моделі).

Виклад основного матеріалу.

З погляду прибічників концепції масового суспільства суспільство споживання формує й відтворює людину маси, яка позбавлена індивідуальності, внутрішньо задоволена почуттям своєї однаковості з усіма, поблажлива до себе та самовдоволенна. Вона категорична в судженнях, нетерпима до чужих думок і аргументів та водночас потребує зовнішнього керівництва. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет вбачав деструктивний потенціал цього феномену в тому, що людина маси інфантильна, безвідповідальна і водночас самовпевнена, прагне лише необмеженого споживання та «експансії власної натури» [8, с. 12-13, 43, 51, 74, 79].

Суспільство масового споживання продукує людину, яка байдужа до гуманістичних правових ідеалів (права людини, верховенство права, соціальна правова держава та інші). Ідея права «розмивається» у масовій свідомості, відсувається на задній план переживанням його інструментальної цінності, втрачає генетичний взаємозв'язок з ідеалами свободи та справедливості. Крім того, культурна і політична гегемонія мас є передумовою становлення тоталітарних і, зокрема, фашистських режимів, що засвідчує історія ХХ століття.

Маса неспроможна управляти собою з огляду на особливості масової свідомості. Відсутність у певному соціумі еліти, яка здійснювала б розумну, відповідальну і далекоглядну політику та взяла на себе місію ефективного управління масами, створює особливо сприятливі умови для виразної поведінкової об'єктивації рис національного (етнічного) менталітету. Ця закономірність зумовлена тим, що глибинним підґрунтям поведінки людини маси є її ірраціональність, яка розкривається дослідниками, зокрема, як прагнення (З. Фрейд), рефлекс (Г. Лебон), інстинкт (У. МакДугал).

Український культурно-історичний контекст формування масової людини має доволі своєрідну рису: він формує індивіда, який стійко дистанціюється від держави, тоді як за «нормальних» умов соціогенезису маса вважає державу союзником і гарантом свого добробуту, пишається нею, підтримує її навіть у протиправних, але спрямованих на «ворогів», починаннях.

Історична ретроспектива становлення і розвитку менталітету українців виявляє, зокрема, такі його позитивні риси, як гуманізм, толерантність, чуттєвість («сердечність») та інтровертизм, волелюбність. Остання з названих рис у поєднанні з особливостями національної історії сформувала визначальну для розвитку всієї національної правової системи ментальну настанову, що виявляється у сприйнятті державної влади та права як насильства над індивідуальністю, розумінні права суто як інструмента владного примусу. Тому, наприклад, податки традиційно сприймаються не як внесок у спільну справу, а як данина. «Тіньова» економіка трактується як благо для суспільства. Корупція як така, що суперечить формальному закону, але узгоджується з реаліями позаправового світу неписаних, «життєвих» правил і настанов, приймається й усвідомлюється як невід'ємна частина суспільного процесу (суспільного договору).

Базисна настанова, що полягає в протиставленні формальному юридичному праву життєвої правди (справедливості) породжує й інші соціально-психологічні феномени, які руйнують правову культуру суспільства. Це, наприклад, схильність до «виправдання» антиправових учинків залежно від ситуації та дійової особи, героїзація «соціальних мучеників», поєднання суспільних вимог до влади щодо встановлення справедливих законів при відсутності внутрішньої готовності їх виконувати власними діями.

Системотворчою рисою українського менталітету більшість дослідників вважають анархійний індивідуалізм, що виявляється в різних формах прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує соціальної відповідальності, організованості, національної солідарності та згоди, панує аполітичність, має місце абсентеїзм. Нормою стають зверхність особистих інтересів над загальнонародними і державними, критиканство, міжособна боротьба, втрата почуття громадянського обов'язку. Більше того, має місце невіра в сили власного народу, кар'єризм ціною зради національних інтересів, широка електоральна підтримка проросійських та інших антиукраїнських політичних орієнтацій (йдеться не лише про сьогодення, але й про історичні реалії з часів Руїни).

Зазначена настанова яскраво виявилася й протягом 30-річного періоду незалежного існування Української держави. Втім цей висновок потребує важливого застереження: дія цієї настанови тією чи іншою мірою нейтралізується в екстремальних умовах життя суспільства. Тому «гібридна» війна з агресором, поки вона не зачіпає базисних інстинктів – це «проблема влади», від якої пересічний українець почуватися відчуженим. Ситуація докорінним чином змінюється, коли під загрозою опиняються основоположні цінності українця – власне життя і особливо життя дітей, рідних і близьких, свобода, власний дім, сімейний добробут, усталений спосіб життя.

Перехід суспільства в екстремальний режим існування певною мірою нейтралізує й комплекс «меншовартості» – психоповедінковий стереотип, сформований багатовіковою підневільністю у поєднанні з інтровертизмом психічного типу українців, що полягає в уявленні про себе як про неповноцінний соціум. Натомість посилюється «націоналістичний» образ самих себе (ми – «нащадки Київської Русі й запорізького козацтва», «борці за свободу та європейські цінності» тощо).

Відновлення нормальних умов життя вже традиційно створює відчуття «змарнованого шансу» – втраченої можливості позитивної суспільної трансформації. Героїчно-авантюрна модель соціальної поведінки втрачає актуальність, реальні та створені ЗМІ герої нерідко дискредитують себе в очах маси вчинками у мирному житті. В пересічному українцеві знову прокидається «хуторянин». Посилують свою дію поведінкові детермінанти масового суспільства з притаманними йому «приземленими» цінностями. Відхід на звичні позиції підготовлений історією: як відомо, в українському суспільстві традиційно домінують цінності, пов'язані з базовими потребами (фізичне існування, тілесний та психологічний комфорт, фізична та соціальна захищеність). Бути «нормальним» – це означає сповідувати саме такі цінності, бути таким «як і всі».

Для пересічного українця прагнення бути таким «як і всі» є виявом не тільки соціальної природи людини як такої чи загальноцивілізаційних тенденцій новітнього часу, але й свідомого та цілеспрямованого «виховання» радянською тоталітарною системою: людина в СРСР почувалася безпечніше, будучи «розчищеною» в колективі («народних масах», «масах трудящих»), а колектив мав виявляти цілковиту лояльність до правлячого режиму. З розпадом СРСР, руйнуванням звичних механізмів соціального

управління, дискредитацією соціальних цінностей, які утверджувалися радянською ідеологією (серед них і «радянська законність»), картина світу радянської людини зазнала руйнації. Влада виявилася «злочинною», створене нею право – несправедливим, історія – сфальсифікованою. Єдині цінності, що залишилися недосяжними для руйнівного впливу соціальних змін, це здоров'я і власний добробут.

Війна з російським загарбником спонукала до визначення пріоритетними таких цінностей, як патріотизм, національна ідентичність, державний суверенітет. Патріотичне піднесення потенційно дає енергію для того, щоб побороти соціальні «хвороби» довоєнної доби, відмовитися від старого суспільного договору. Отже, ціннісний вибір, який доводиться робити українцям – це вибір між минулим і майбутнім. Останнє нерідко уявляється в світлих тонах (якщо ототожнюється з європейськими стандартами життя), тоді як минуле має стабільно похмуру забарвлення і «кристалізоване» в етнічному менталітеті. І згадані «кристали» є доволі отруйними: державна влада століттями уособлює зовнішнє насильство і викликає стійку недовіру; право сприймається як знаряддя її панування, а не витвір громадянського суспільства; у політичних колах завжди зріє «зрада»; успішні люди – завжди «під підозрою» як крадії та корупціонери. Як результат – нові політичні чвари, що руйнують здатність суспільства до ефективної соціальної самоорганізації.

Українець як людина маси прагне долучитися до заможної родини європейських націй, але стосовно європейської цивілізації загалом почувається маргіналом. На соціально-психологічні риси українця, сформовані протягом століть, сьогодні накладається конформізм, що є основною формою втечі пересічної людини від свободи на демократичному Заході. Чи зміниться ця тенденція після війни – покаже час. Втім можна бути певними, що масовізація суспільства не зупиниться.

Масовізація активізує психологічний механізм розкріпачення глибинно-психологічних (ментальних) настанов. У категоріях психоаналітичної теорії, підсвідоме звільняється від диктату надсвідомого, адже масове суспільство – це суспільство високих технологій, розвиток яких набирає обертів, і низьких вимог до духовно-культурного рівня пересічного громадянина.

Людині маси світоглядно і буттєво протистоїть індивідуальність. Як тип особистості (якісний рівень її розвитку) індивідуальність у розумінні багатьох мислителів минулого й сучасності здатна на самоусвідомлення, внутрішній саморозвиток, самовдосконалення. Проте індивідуалізм українця як рису менталітету не варто трактувати як прояв індивідуальності, що є результатом самотворення особистості – йдеться про зовсім різні смислові перспективи.

У контексті цивілізаційних перспектив для українського суспільства не менш важливим є й інше: масове суспільство небезпідставно розглядається дослідниками як альтернатива громадянському суспільству, адже маса є продуктом послаблення чи розпаду нормальних для цивілізації соціальних інститутів, деградації організованого й чітко структурованого людського співтовариства. Український соціум існує у глобалізованому світі, який набув характеру суспільства споживання. Масовізація не сприяє розвитку громадянського суспільства, а можливо й несумісна з цим процесом.

Руйнування системи традиційних цінностей і соціальних інститутів спричинюється до відповідної трансформації правової реальності. Принципи абсолютної свободи, гедонізму та конформізму, які є визначальними для формування свідомості людини маси, витісняють гуманістичні ідеали і принципи, що свого часу стали підмурів'ям концепцій прав людини, правової держави і правового громадянського суспільства.

Егоцентризм, невігластво і нігілізм масової людини набувають у світі права характеру відповідних за змістом деформацій правосвідомості, але поступово втрачають ціннісний статус останніх, тобто стають новою нормою життя. Демократичні інституції за усталеними формально-юридичними шатами приховують поступову соціально-психологічну деградацію.

Не маючи функціонально повноцінної еліти, масове суспільство стає легкою здобиччю для «вождів» різного ґатунку, що породжує тенденцію до деспотизму в тих чи інших його формах. Розробники концепції масової культури слушно вважали панування масової людини прямою загрозою для існування ліберальної демократії. Правова культура, без якої демократія не може існувати, в умовах, коли громадянське суспільство перетворюється на натовп, зазнає деструктивного впливу.

Висновки. Менталітет українського суспільства є складним і доволі суперечливим комплексом психічних явищ і процесів, що спричинюється до формування здавалося б несумісних (у межах індивідуальної психіки) поведінкових моделей (стратегій). Йдеться, зокрема, про здатність українського суспільства до самоорганізації та високий рівень патріотизму в екстремальних умовах (революції чи війни), а також соціальну дезорганізацію й інституційну дегенерацію в нормальних умовах.

Зумовлено це насамперед такою рисою українського менталітету, відзначеною переважною більшістю його дослідників, як індивідуалізм: українець постає як автономна, самодостатня істота, яка не відчуває гострої потреби в соціальній активності. З першого погляду зазначена риса може розглядатися як запобіжник «стадності», притаманній масовій людині. Проте слід урахувати, що український індивідуалізм історично є анархійним, антидержавним, що спричинюється до правового і політичного нігілізму. Важливо й те, що індивідуалізм українця загалом є формою реалізації цінностей невисокого духовного порядку.

Українське сьогодення дозволяє також стверджувати про існування такої загальноцивілізаційної закономірності, що посилюється внаслідок особливостей національного менталітету: масовізація суспільства постіндустріальної доби є контртенденцією розвитку інституцій громадянського суспільства, які в сучасній Україні розвиваються вкрай повільно, важко і непослідовно.

Загалом доба прискореної масовізації суспільного життя позначена зростанням значення одних ментальних рис і нівелюванням інших. Загальний вектор цих змін не є сприятливим для українського соціуму. Проте специфічні геополітичні обставини, в яких опинилася Україна сьогодні, певною мірою нівелюють цей негативний вплив, мобілізують націю до самозміни.

За будь-яких соціальних обставин історично сформовані риси національного характеру (соціально-психологічні автоматизми, стереотипи соціальної поведінки) продовжують жити, хоча б у латентному стані. Їх історичне й теоретичне самоусвідомлення для нації, яка з оптимізмом дивиться у майбутнє, є актуальним і практично необхідним.

Список використаних джерел:

1. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції / О.О. Безрук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 741 с.
2. Клімова Г. П. Правова ментальність: сутність та умови формування. Право та інновації. 2019. № 2. С. 72-77.
3. Донченко О. І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. Правова держава. 2017. № 28. С. 13-20.
4. Харитонов Є. О., Харитонов О. І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2016. № 8. С. 53-59.
5. Кобко-Одарий В. С. Украинский правовой менталитет и его основные детерминанты. Право і суспільство. 2017. № 1(2). С. 9-13.
6. Поліщук І. О. Правова ментальність: інтерпретації у науковому дискурсі. Проблеми законності. 2016. Вип. 133. С. 226-232.
7. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». Москва : Индрик, 1993. 327 с.
8. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс ; [Пер. с исп.]. Москва : АСТ, 2005. 269 с.